

Milan Urošević¹

Univerzitet u Beogradu

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Originalni naučni članak

Primljen: 7.8.2022.

Prihvaćen: 21.12.2022.

UDK 316.7:[130.122:159.96(4-11)]”20”

330.831.8:[303.025:316.2(4-11)]”20”

<https://doi.org/10.2298/SOC220807012U>

**TERAPIJSKA KULTURA I KULTURA SAMOPOMOĆI KAO
NEOLIBERALNE TEHNOLOGIJE UPRAVLJANJA U
POSTSOCIJALISTIČKIM DRUŠTVIMA ISTOČNE EVROPE:
METASINTEZA I TEORIJSKA INTERPRETACIJA²**

Apstrakt: Pošto su istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope do sada bila mahom empiristički orijentisana, cilj ovog članka je razvoj i testiranje teorijskog okvira za njihovo buduće istraživanje. Ovaj okvir će se zasnivati na konceptualnom aparatu teorijsko-istraživačkog polja nazvanog „teorija upravljanja“. Tim aparatom ćemo definisati pojmove neoliberalizma, terapijske kulture i kulture samopomoći, a potom ta određenja dopuniti specifičnim konceptima, kojima ćemo ih prilagoditi proučavanju postsocijalističkog konteksta. Ovaj teorijski okvir ćemo testirati analizom postojećih istraživanja

¹ milan.urosevic@ifdt.bg.ac.rs

² Ovaj članak je realizovan uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada.

terapijske kulture i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope. U zaključku ćemo, na osnovu te analize, izložiti uočene prednosti i nedostatke našeg teorijskog okvira.

Ključne reči: terapijska kultura, samopomoć, neoliberalizam, postsocijalizam, subjektivnost

**THERAPY CULTURE AND THE CULTURE OF SELF-HELP AS NEOLIBERAL
GOVERNMENTAL TECHNOLOGIES IN POSTSOCIALIST SOCIETIES OF EASTERN
EUROPE: METASYNTHESIS AND A THEORETICAL INTERPRETATION**

Abstract: Since the existing research on therapy culture and self-help culture in postsocialist societies of Eastern Europe is mostly empirically oriented, this article aims at developing and testing a theoretical framework for their future research. Our theoretical framework will be based on the conceptual apparatus of a theoretical and research field known as “governmentality theory”. By using this apparatus, we will define terms like neoliberalism, therapy culture and self-help culture and complement them with certain concepts that will adjust those definitions for studying postsocialist contexts. We will test this theoretical framework by using it to analyze existing research on therapy culture and self-help culture in postsocialist societies of Eastern Europe. In the conclusion we will, based on this analysis, present the perceived advantages and disadvantages of our theoretical framework.

Keywords: therapy culture, selfhelp, neoliberalism, postsocialism, subjectivity

1. Uvod

Terapijska kultura i kultura samopomoći postaju predmeti istraživanja različitih društveno-humanističkih nauka od šezdesetih godina dvadesetog veka (Reiff, 1968; Lasch, 1984; Furedi, 2004). Istraživanja ovih fenomena se intenziviraju od osamdesetih godina (Madsen, 2020), a u poslednjoj deceniji svedočimo pokušajima da se različiti fenomeni terapijske kulture i kulture samopomoći istraže u kontekstima ne-zapadnih društava Globalnog juga (Nehring et. al., 2016; Nehring et. al., 2020). Istraživanja ovih fenomena su našla plodno tlo i u kontekstu postsocijalističkih društava istočne Evrope (Matza, 2012; Salmenniemi, 2013; Honey, 2014; Erjavec and Volčić, 2009a; Gog,

2020). Prolazeći kroz korpus istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope možemo učiti da su ona u velikoj meri empiristički i opisno orijentisana, te stoga nemaju čvrstu teorijsku podlogu i ne razvijaju se sistematski, uz oslanjanje na prethodno ostvarene istraživačke rezultate i razvijene teorijske pojmove.

U ovom radu ćemo izvršiti metasintezu (Jensen and Allen, 1996:555) postojećih istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope. Tačnije, pružićemo pregled i komparaciju rezultata ovih istraživanja, u cilju testiranja adekvatnosti specifičnog teorijskog okvira, koji smo razvili za potrebe njihove interpretacije. S obzirom na empirističku usmerenost istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope, izgradnja teorijskog okvira za njihovu interpretaciju nam se čini kao koristan poduhvat. Objedinjeni teorijski okvir bi omogućio da se istraživani fenomeni dovedu u bližu vezu sa apstraktnijim društvenim fenomenima i procesima, te bi tim putem mogao igrati ulogu polazne tačke za buduća istraživanja (Saldaña and Omasta, 2018:257).

Naš teorijski okvir će biti zasnovan na teoriji upravljanja, teorijsko-istraživačkom pristupu koji se zasniva na radu Mišela Fukoa (Michel Foucault), ali se značajno razvija u decenijama posle njegove smrti. Stoga ćemo članak početi koristeći ovaj pristup pri definiciji neoliberalizma, određujući ga kao upravljački dispozitiv. Potom ćemo preći na fenomene terapijske kulture i kulture samopomoći, definišući ih kao specifične upravljačke tehnologije, u okviru neoliberalnog upravljačkog dispozitiva. Teorijski okvir ćemo zaokružiti dopunjujući ga određenim pojmovima, razvijenim za potrebe razumevanje procesa uspostavljanja neoliberalnog dispozitiva u postsocijalizmu. Drugi deo našeg članka će se sastojati od komparativnog izlaganja različitih istraživanja terapijske i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope, koje ćemo analizirati u skladu sa prethodno izloženim teorijskim okvirom. Članak ćemo zaključiti razmatranjem prednosti i nedostataka našeg teorijskog okvira.

2. Neoliberalizam kroz prizmu teorije upravljanja

Pojam neoliberalizma je u savremenim društveno-humanističkim naukama postao odveć neprecizan pojam, sa pregršt značenja (Rodgers, 2018). Stoga ćemo morati da se opredelimo za određenu teorijsku struju, ne bi li smo ga definisali. Za potrebe našeg istraživanja smo se opredelili za pristup „teorije upravljanja“³. Posle kratkog prikaza istorije neoliberalnih ideja i politika, preći ćemo na izlaganje shvatanja neoliberalizma u toj teorijsko-istraživačkoj struji.

Koren neoliberalne misli se može pronaći u naučnom skupu „Kolokvijum Volter Lipman“ (Colloque Walter Lippmann), održanom u Parizu 1938. godine, koji je organizovan sa ciljem revitalizacije liberalnih ideja, u periodu uspona socijalizma i fašizma⁴ (Kuzmančev-Stanojević, 2021:101). Inspirisan ovim skupom Fridrih Hajek (Friedrich August von Hayek) 1947. godine osniva „Društvo Mont Pelerin“ (The Mont Pelerin Society), organizaciju čiji se rad, prevashodno, sastojao od osnivanja različitih *think tank*-ova, širom zapadnog sveta, u cilju propagiranja ideja slobodnog preduzetništva⁵ (Isto 103).

Ideje propagirane od strane ovog društva su činile osnovu za razvoj neoliberalnih ekonomskih politika, kojima se države Evrope i severne Amerike okreću usled ekonomske krize sredinom sedamdesetih. Pioniri ovog zaokreta su Velika Britanija, pod vladom Margaret Tačer (Margaret Thatcher), i SAD, pod vladom Ronalda Regana (Ronald Reagan) (Berč i Mihjenko, 2012:14–15). Principi neoliberalne ekonomske politike su eksplicitno formulisani 1989. godine u dokumentu nazvanom „Vašingtonski konsenzus“, a najvažniji od njih su: privatizacija državne imovine, liberalizacija trgovine i investicija, deregulacija tržišta rada i proizvoda, liberalizacija stranih direktnih investicija (Isto 15). Ove principe postepeno usvajaju različite zapadne države i međunarodne privredne organizacije (Isto 16).

³ Pored Fukoa kao začetnika, neki od značajnih predstavnika teorije upravljanja su Piter Miler (Peter Miller), Nikolas Rouz (Nikolas Rose), Mičel Din (Mitchell Dean), Grejam Burčel (Graham Burchell) i dr.

⁴ Neki od značajnih učesnika ovog skupa su: Fridrih Hajek (Friedrich August von Hayek), Ludvig von Mizes (Ludwig von Mises), Remon Aron (Raymond Aron), Majkl Polanji (Michael Polanyi), Vilhelm Repke (Wilhelm Röpke), Aleksandar Ristov (Alexander Rüstow) i dr.

⁵ Neki od značajnih članova ovog udruženja su: Milton Fridman (Milton Friedman), Karl Poper (Karl Popper), Džord Štigler (George Stigler), Geri Beker (Gary Becker), Džejsm Bjukenen (James M. Buchanan) i dr.

2.1. Teorija upravljanja – osnovni elementi

Fuko razvija teoriju upravljanja u drugoj polovini sedamdesetih, tokom svojih kurseva na Kolež de Frans-u (Collège de France)⁶. Ovaj pristup se može videti kao primena teorijskog okvira i metoda, koje Fuko prvobitno predstavlja u delima „Nadzirati i kažnjavati“ i „Istorija seksualnosti–Volja za znanjem“, na šire društvene fenomene i strukture, kao što su država, privreda i stanovništvo.

Osnovni pojam, u ovom periodu Fukoovog rada, je „dispozitiv“, koji on određuje kao sistematičan i koherentan skup diskurzivnih i ne-diskurzivnih praksi (Fuko, 2012:174). Diskurzivne prakse kreiraju znanje, kroz proizvodnju diskursa, i njihova uloga u dispozitivu je ocrtavanje mogućih oblika delanja (Spivak, 1993:37). Ne-diskurzivne prakse su regulisane normama, koje nastaju na osnovu pomenutih diskursa. Prema Fukou, pomenute norme mogu kreirati „taktike“, koje podrazumevaju svesne oblike delanja aktera, ali i „strategije“, koje se odnose na kompleksnije sisteme delanja, koji nastaju povezivanjem taktika, i potom ih uslovljavaju (Fuko, 1982:85–86). Fuko tvrdi da se pravila diskurzivne prakse i norme ne-diskurzivnih praksi u dispozitivu međusobno usklađuju u jedinstven sistem, koji je vođen specifičnom „logikom“ (Fuko, 2012:174).

Fuko razvija teoriju upravljanja prilagođavanjem ovakvog shvatanja dispozitiva za potrebe istraživanja makro-društvenih fenomena. On „upravljanje“ određuje kao kompleksan i decentralizovan skup praksi, putem kog se uspostavlja specifičan dispozitiv, na nivou celokupnog društva (Fuko, 2014a:127). Osnovne elemente upravljačkog dispozitiva možemo predstaviti na sledeći način:

(1) Najznačajniji element upravljačkog dispozitiva je „režim istine“ i on predstavlja skup fenomena, koji se uzimaju kao polazna tačka za organizaciju prakse upravljanja (Fuko, 2012:134). Praksa upravljanja se organizuje putem „upravljačke racionalnosti“, ona igra ulogu logike zahvaljujući kojoj decentralizovana i heterogena praksa upravljanja ostaje koherentna. Osnovni principi upravljačke racionalnosti nastaju upravo na osnovu fenomena koji sačinjavaju režim istine (Miller and Rose, 2008:33).

⁶ Nazivi kurseva na kojima Fuko izlaže teoriju upravljanja su: „Treba braniti društvo“ (1975.–1976.), „Bezbednost, teritorija, stanovništvo“ (1977.–1978.), „Rađanje biopolitike“ (1979.) i „O vladanju živima“ (1979.–1980.).

(2) Diskurzivne prakse u upravljačkom dispozitivu kreiraju diskurse, putem kojih se određeni aspekti realnosti objekta upravljanja čine spoznatljivim. Tim putem ove prakse omogućuju organizaciju upravljačkih tehnologija (Isto 30).

(3) „Upravljačke tehnologije“ su sistemi praksi čija je uloga „prevođenje“ upravljačke racionalnosti u konkretne programe upravljanja, oslanjajući se na znanja koja obezbeđuju diskurzivne prakse (Isto 32).

(4) Svaka upravljačka tehnologija kreira određenu formu „subjekcije“. Subjekcijom Fuko označava proces, putem kog dispozitiv upravljanja, kroz upravljačke tehnologije, navodi pojedinca da svoje delanje uskladi sa principima njegove upravljačke racionalnosti (Strozier, 2002:12).

(5) Na kraju se moramo osvrnuti na pojmove „subjektivnosti“ i „tehnologije sopstva“. Za Fukoa subjektivnost označava odnos koji pojedinac formira sa sobom, i kroz koji upravlja svojim ponašanjem (Fuko, 2003:32). On subjektivnost povezuje sa upravljačkim dispozitivom kroz pojam tehnologija sopstva, koji definiše kao skup diskursa i praksi kojima pojedinac formira određen oblik subjektivnosti⁷ (Fuko, 2014b:81).

2.2. Neoliberalni upravljački dispozitiv

Shvatanje neoliberalizma za koje smo se opredelili u našem radu proizilazi iz Fukoovog istraživanja neoliberalne misli kroz konceptualni aparat teorije upravljanja. Fuko ističe da se neoliberalni upravljački dispozitiv zasniva na specifičnom shvatanju tržišta, koje igra ulogu njegovog režima istine. Dok klasična liberalna misao uzima razmenu za suštinu tržišta, u neoliberalizmu je to konkurencija (Fuko, 2005:168–169). Takođe, u neoliberalnoj misli se kapitalizam vidi kao varijabilan ekonomsko-pravni kompleks, koji može imati različite oblike, ali ono što im je zajedničko je pomenuta logika tržišta. Stoga, neoliberalna upravljačka racionalnost odbacuje *laissez faire* princip i ističe da država mora imati aktivnu ulogu u izgradnji institucionalnog okvira, koji bi omogućio nesmetano funkcionisanje tržišne logike (Isto 170).

⁷ Fuko se u svojoj konceptualizaciji prakse upravljanja u velikoj meri oslanja na rad Luja Altisera (Louis Althusser). Stoga, tehnologije upravljanja možemo videti kao ekvivalent Altiserovih državnih ideoloških aparata, dok subjekcija predstavlja ekvivalent Altiserovom pojmu interpelacije (Altiser, 2009:26–47, 65–68). Ipak, Fukoova originalnost se može videti u konceptima subjektivnosti i tehnologija sopstva, za koje ne postoje ekvivalenti u Altiserovom radu.

Fuko ističe da je najznačajniji diskurs neoliberalnog upravljačkog dispozitiva politička ekonomija. U radu neoliberalnih autora se politička ekonomija više ne smatra za disciplinu koja analizira ponašanje aktera na tržištu, već postaje diskurs koji teži analizi i objašnjenju svih oblika ponašanja. Politička ekonomija neoliberalizma tako postaje diskurs koji ima za cilj objašnjenje racionalnosti kojom se pojedinci vode prilikom pravljenja izbora (Isto 305). Njen osnovni pojam je „ljudski kapital“, koji se određuje kao svaka psihička ili fizička vještina pojedinca, kojom može steći određen prihod (Isto 307). Stoga se, prema diskursu neoliberalne političke ekonomije, svaki oblik ponašanja pojedinca može videti kao težnja ka sticanju određenog prihoda, ili uvećanju sopstvenog ljudskog kapitala (Isto 310)⁸.

Osnovna tehnologija upravljanja u neoliberalnom dispozitivu se, prema Fukou, zasniva na ovom diskursu političke ekonomije i podrazumeva reorganizaciju institucija, tako što se odnosi između pojedinaca u njima uređuju prema mehanizmu konkurencije (Isto 348). Ova upravljačka tehnologija se zasniva na specifičnoj formi subjekcije, koju Fuko naziva *homo economicus*-om ili „samopreduzimačem“⁹. On ističe da se, organizujući institucije putem mehanizma konkurencije, pojedinci navode da formiraju preduzetnički odnos sa sobom, i na taj način, kroz svoje delanje, reprodukuju formu subjekcije samopreduzimača (Isto 344; Dean, 2010:185–186).

Uočavamo da je osnovni objekt upravljanja u neoliberalnom upravljačkom režimu sama dimenzija subjektivnosti pojedinca. Tehnologije upravljanja ovog dispozitiva teže da navedu pojedince na internalizaciju određenih normi, ne bi li oni nadalje, svojim delanjem, reprodukovali sopstvenu subjekciju (McNay, 2009:62–63). Bauman (Zygmunt Bauman) takvu tehnologiju upravljanja naziva „sinoptikonom“ (Bauman 2000:85). Sinoptikon je model upravljačke tehnologije koji subjektuje pojedinca navodeći ga da usvoji određene oblike samorefleksije i samoispitivanja,

⁸ Prema Fukou, u neoliberalnoj političkoj ekonomiji se prihod definiše kao svaki oblik dobiti koji se ostvaruje putem ljudskog kapitala, i on može imati različite oblike, između ostalog i oblik lične psihološke satisfakcije (Isto 310–311).

⁹ Fuko ističe da koncept *homo economicus*-a potiče iz filozofije britanskog empirizma, pre svega iz Hjumovih (David Hume) i Lokovih (John Locke) radova ali i iz rada klasičnih političkih ekonomista, kao što je Adam Smit (Adam Smith). Ipak, Fuko tvrdi da je u klasičnoj političkoj ekonomiji *homo economicus* zamišljen kao akter koji teži uvećanju svoje dobiti isključivo u privrednoj sferi, dok se u neoliberalnoj misli takva težnja proširuje na sve dimenzije njegovog delanja (Fuko, 2005:377).

putem kojih kodira svoju subjektivnost prema modelu *homo economicus*-a (McKinlay and Taylor, 2014:8).

3. Terapijska kultura i kultura samopomoći kao neoliberalne upravljačke tehnologije

Za potrebe našeg teorijskog okvira terapijsku kulturu i kulturu samopomoći možemo odrediti kao heterogen sklop diskursa i praksi, koji ujedinjuje specifična logika. Nering (Daniel Nehring) tvrdi da ta logika funkcioniše kao „moralna gramatika“ kojom se pojedinac orijentiše pri formiranju odnosa sa sobom i drugima, i pri razumevanju svog mesta u društvenom totalitetu (Nehring and Kerrigan, 2018:4–5). Rimke (Heidi Rimke) logiku kulture samopomoći naziva „ideologijom samopomoći“ i opisuje je kao „psihocentričnu“, jer predstavlja psihi pojedinca kao uzročni faktor svih životnih problema, a ličnu samotransformaciju kao njihovo rešenje (Rimke, 2020:38–40). Eva Iluz (Eva Illouz) primećuje slično i tvrdi da se terapijska kultura može videti kao narativ, kojim se pojedinci vode pri organizovanju sopstvene psihe. Ona ističe da je glavna karakteristika tog narativa konstrukcija psihe pojedinca kao „falične“, i nalaganje pojedincu da je izmeni, pomoću diskursa i praksi, konstruisanih na osnovu znanja iz psi-disciplina (psihologija, psihoterapija, psihijatrija, psihoanaliza) (Illouz, 2008:176–177).

Sledeća važna karakteristika logike terapijske kulture i kulture samopomoći je heterogenost formi kroz koje egzistira. Ova logika se može pronaći u kulturnim proizvodima, kao što su priručnici za samopomoć¹⁰, televizijske i radio emisije, blogovi, u praksama poput psihoterapije i grupnih radionica, ali i u institucijama poput kompanija ili državnih institucija, kao što su institucije obrazovanja, zdravstva ili vojske (Illouz, 2008:7–10; Nehring and Kerrigan, 2018:5). Proces širenja logike terapijske kulture i kulture samopomoći, na različite proizvode, prakse i institucije, Nering naziva „psihologizacijom“, i izdvaja četiri njegova aspekta:

(1) Nastanak, razvoj i javna popularizacija diskursa koji objašnjavaju društvene procese kao i različite društvene i lične probleme koristeći znanje proisteklo iz psi-disciplina,;

¹⁰ Neke od ovih formi Rimke naziva „diskursima samopomoći“ i opisuje ih kao svaki oblik kodiranja ideologije samopomoći u diskurzivne tvorevine, poput priručnika za samopomoć (Rimke, 2012:196).

- (2) Rekonfiguracija institucija i nastanak novih oblika upravljanja u njima, u skladu sa tim znanjem;
- (3) Nastanak aktera koji promovišu ove institucionalne promene, kao i terapijsku kulturu i kulturu samopomoći generalno. Nering ovde posebno ističe značaj komercijalne promocije terapijske kulture i kulture samopomoći, kroz priručnike za samopomoć i različite proizvode i usluge, koji komercijalizuju brigu o mentalnom zdravlju;
- (4) Poslednji aspekt ovog procesa je ulazak logike terapijske kulture i kulture samopomoći u svakodnevni život građana. Ovo se odnosi na rekonfiguraciju načina na koji pojedinci doživljavaju društvene interakcije i različite životne probleme, sa kojima se svakodnevno susreću (Nehring and Kerrigan, 2022:3).

Furedi (Frank Furedi) ističe da, iako mnogi autori uočavaju rast značaja psihološkog znanja od šezdesetih godina, proces psihologizacije društva dobija na zamahu tek od osamdesetih godina, uporedo sa nastankom neoliberalizma¹¹ (Furedi, 2004:95). Iluz primećuje slično i navodi primere usvajanja psiholoških znanja u različitim kompanijama, tokom neoliberalne transformacije u zapadnim zemaljama. Ona ističe da je razlog za to fleksibilizacija radnih aranžmana i promene u organizaciji preduzeća, koje se dešavaju usled uvođenja neoliberalnih ekonomskih politika¹² (Illouz, 2008:90–95).

Iluz tvrdi da menadžeri usvajaju psihološke diskurse pri razvoju novih praksi upravljanja jer neoliberalne reforme nameću preduzećima prelazak sa stabilne piramidalne, na fleksibilnu mrežnu organizaciju, koja podrazumeva čestu promenu radnih timova i radnih zadataka. Oni ovim putem navode zaposlene na razvoj komunikacijskih veština i emotivne senzibilnosti, ne bi li smanjili

¹¹ Dinen (Tana Dineen) navodi podatak da je od 1976. do 1995. godine broj građana SAD koji su posetili stručnjaka za mentalno zdravlje porastao sa 22% na 46%, od ukupne punoletne populacije (Dineen, 2001:9). U svom istraživanju priručnika za samopomoć u SAD Mekgi (Micki McGee) navodi da je između 1991. i 1996. prodaja ovih priručnika porasla za 96% i da je 2000. godine prodaja ovog tipa literature činila 2,4% od ukupne prodaje knjiga u SAD, nasuprot 1,1%, koliko je činila 1972. godine (McGee, 2005:11–13).

¹² U ovom segmentu članka se osvrćemo na odnos terapijske i kulture samopomoći sa razvojem neoliberalizma, iako ovi fenomeni imaju daleko dužu istoriju kojom se, usled nedostatka prostora, ne možemo dublje pozabaviti. U literaturi se najčešće tvrdi da kultura samopomoći ima poreklo u 18. i 19. veku, u radovima Semjuela Smajlsa (Samuel Smiles) i američkih transcendentista, kao što su Emerson (Ralph Emerson) i Toro (Henry David Thoreau), kada je snažno vezana za religijske diskurse (Effing, 2009: 128). Ova kultura u 20. veku dobija na popularnosti usled povezivanja sa idejama poslovnog uspeha u radovima autora kao što su Karnegi (Dale Carnegie) i Hil (Napoleon Hill) (Isto 131). Kada je u pitanju terapijska kultura, mnogi autori povezuju razvoj kapitalizma u 19. veku sa nastankom i razvojem psihologije (Roberts, 2015), ali smatra se da psihološki i psihoterapijski diskursi ulaze u opštu kulturu tek od druge polovine dvadesetog veka (Berger, 1965). Stoga, terapijska kultura i kultura samopomoći počinju da konvergiraju u jedinstven fenomen tek od šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka.

potencijal za sukob na radnom mestu i podstakli zaposlene da se lakše uklope sa kolegama, pri formiranju privremenih radnih timova (Isto 90–94).

Rouz ističe da pomenute neoliberalne reforme preduzeća kreiraju problem sa motivacijom zaposlenih. On tvrdi da menadžeri rešavaju taj problem usvajanjem terapijskih diskursa, putem kojih razvijaju tehnike upravljanja, koje podrazumevaju predstavljanje procesa rada kao sredstva za postizanje sreće, samoostvarenja i autentičnosti (Rose, 1996:156–161). Gidens (Anthony Giddens) i Aleksander (Jeffrey C. Alexander) takođe uočavaju vezu terapijske kulture i kulture samopomoći sa neoliberalizmom. Oni primećuju da pomenute neoliberalne reforme pojedincima nameću imperativ neprekidne samorefleksivnosti i samospoznaje, što izaziva porast anksioznosti u populaciji. Praksa terapije i priručnici za samopomoć se, u takvom kontekstu, ispostavljaju kao sredstva kojima pojedinac stiče veštine samorefleksije, time umanjujući osećanja anksioznosti (Giddens, 1991:32–34; Alexander, 2009:128–133).

Dakle, terapijsku kulturu i kulturu samopomoći možemo odrediti kao tehnologije upravljanja u neoliberalnom upravljačkom dispozitivu. Ovi fenomeni se mogu videti kao kompleksan skup diskursa i praksi, koji povezuje institucionalne ciljeve upravljanja, ekspertsko znanje i subjektivnost (Rose, 1996:74–77). Stoga, možemo reći da terapijska kultura i kultura samopomoći, putem različitih oblika psihološkog znanja, prevode neoliberalnu upravljačku racionalnost u programe upravljanja, putem kojih teže da utiču na subjektivnost pojedinca (Isto 165).

Konvergenciju logike terapijske kulture i kulture samopomoći sa neoliberalnom upravljačkom racionalnošću možemo uočiti u tome što ova logika, takođe, teži kreiranju autonomnih i samoodgovornih subjekata. Naime, logika terapijske kulture i kulture samopomoći teži da u subjektivnosti pojedinca uspostavi ono što Rouz naziva „refleksivnom hermeneutikom“ (Isto 77–78). On ovim pojmom označava sinoptičku strukturu subjektivnosti, koja pojedincu omogućuje da kreira znanje o sebi, ne bi li uspešno upravljao sobom u cilju postizanja stanja sreće, samoispunjenja i autentičnosti¹³ (Rose, 1996:78–79).

¹³ Iako smo se u ovom radu odlučili za konceptualizaciju terapijske i kulture samopomoći kao tehnologija upravljanja, treba pomenuti da određeni autori u ovim kulturama uočavaju emancipacijske potencijale. Na primer, Eva Iluz primećuje da je terapijski diskurs omogućio ženama da razviju jezik pomoću kog bi mogle da

4. Uspostavljanje neoliberalnog dispozitiva upravljanja u postsocijalizmu

U svom istraživanju neoliberalizma i globalizacije, Ong (Aihwa Ong) se oslanja na Fukoovo shvatanje neoliberalne upravljačke racionalnosti i tvrdi da se neoliberalizam može videti kao „globalna forma“. Ona pod tim podrazumeva da je neoliberalizam apstraktna upravljačka racionalnost, koja se može iskoristiti kao tehnologija za uređenje institucija, u raznim kontekstima (Ong, 2007:5). Ona tvrdi da globalne forme postoje u dijalektičkom odnosu sa lokalnim kontekstima, i da sa njima dolaze u specifičnu interakciju (Collier and Ong, 2005:4). Taj odnos podrazumeva kreiranje novih oblika društvenosti u lokalnim kontekstima, ali ovaj proces uvek rezultira tenzijama, jer je mogućnost primene globalne forme, kao racionalnosti, uvek ograničen mogućnostima koje lokalno postoje (Isto 11).

Makovicki (Nicolette Makovicky) se takođe oslanja na ideje Ong o neoliberalizmu kao globalnoj formi (Makovicky, 2014:5–6). Ona tvrdi da uspostavljanje neoliberalizma u postsocijalističkim zemljama prati posebno fokusiranje na „promenu subjektivnosti“. Prema Makovicki, različiti akteri se, u procesu uspostavljanja neoliberalizma u postsocijalističkim društvima, upuštaju u projekte, koji imaju za cilj promenu osnovnih modela subjektivnosti u kulturama tih društava (Isto 2). Ona tvrdi da ti projekti često imaju oblik demonizacije formi subjektivnosti, karakterističnih za socijalistički režim, i konsekventno glorifikacije neoliberalne preduzetničke subjektivnosti (Isto 9–12).

Kalb (Don Kalb) ističe da ideje socijalizma, socijalističkih institucija i onoga što se smatra za „socijalistički mentalitet“ postaju „apsolutni drugi“ u postsocijalističkim zemljama posle pada socijalističkih režima (Kalb, 2014:193). Ovi fenomeni se eksplicitno problematizuju i smatra se da moraju biti što temeljnije odstranjeni, u cilju uspostavljanja neoliberalnog dispozitiva (Isto 193–194). Kalb ističe da je stoga subjektivnost građana u postsocijalizmu takođe problematizovana, a ključnu tehnologiju, kojom se utiče na nju, on naziva „moralističkim diskursom“. Prema Kalbu ovaj diskurs

govore o sopstvenoj patnji usled života u patrijarhatu (Illouz, 2008:120–125). Salmenniemi u svom istraživanju radionica za samopomoć u Finskoj primećuje da su njihove učesnice kroz zajednički rad uspele da razviju diskurs kojim su dovodile u pitanje preovlađujuće patrijarhalne kulturne kodove (Salmenniemi, 2019).

postulira binarnost između nepoželjne „socijalističke“ i poželjne „preduzetničke“ subjektivnosti (Isto 192–193).

Jedan od najboljih prikaza procesa uspostavljanja neoliberalnog dispozitiva u postsocijalizmu je istraživanje Elizabet Dan (Elizabeth Dunn), izloženo u knjizi „Privatizovanje Poljske“. Ona istražuje promene u preduzeću za preradu voća i povrća u Poljskoj, pošto ga otkupljuje jedna američka firma. Dan prikazuje proces izmene praksi upravljanja u tom preduzeću, tvrdeći da se on može videti kao prelazak sa stabilnog birokratskog modela upravljanja, karakterističnog za socijalizam, na neoliberalni model, u kom se teži direktnom uticaju na subjektivnost zaposlenih (Dunn, 2004:14–20). Ona prikazuje kako se tokom ovog procesa stvara upravljački sistem, kojim se radnici navode na upravljanje sobom i podsticanje sopstvene radne motivacije (Isto 112–118).

Jedan od mehanizama, putem kojih se u postsocijalizmu utiče na subjektivnost građana, su mediji. Dan navodi kako su po kupovini pomenute poljske firme marketinški stručnjaci iz SAD uveli nove oblike reklamiranja. Reklame koje su ovi stručnjaci izrađivali su, tvrdi Dan, eksplicitno kontrastirale socijalistički i kapitalistički režim. Socijalistički režim je asociiran sa starošću i prikazivan kao rigidan i dosadan, dok je novi režim asociiran sa mladošću i prikazivan kao energičan i zabavan (Isto 63). Jurčak (Alexei Yurchak) primećuje slično u svojim istraživanjima marketinga u postsocijalističkoj Rusiji. On tvrdi kako novonastale reklame sadrže drugačiju diskurzivnu strukturu i poručuju potrošačima da budu aktivni i preduzmljivi, tako im predstavljajući novu formu poželjne subjektivnosti (Yurchak, 2003:77–78).

Uočavamo da proces uspostavljanja neoliberalnog dispozitiva u postsocijalističkom kontekstu podrazumeva kreiranje upravljačkih tehnologija, koje imaju za cilj problematizaciju i uklanjanje prethodno postojećih formi subjektivnosti, i njihovu zamenu neoliberalnom preduzetničkom subjektivnošću. Binkli (Sam Binkley) upravo tvrdi da subjekcija u neoliberalnom dispozitivu zahteva paralelnu de-subjekciju tj. eliminaciju elemenata subjektivnosti, koji potiču iz prethodnih upravljačkih dispozitiva (Binkley, 2011:87). On de-subjekciju opisuje kao uklanjanje: „...starijih formacija subjektivnosti, ostataka istorijskih tehnika, navika i otevljenih dispozicija, koje su ostaci ranijih procesa subjekcije“ (Isto 88).

Binkli, stoga, zaključuje da je proces uspostavljanja neoliberalnog dispozitiva, i njemu odgovarajuće subjektivnosti, uslovljen elementima prethodno postojećih dispozitiva. Dakle, svaki proces uspostavljanja neoliberalnog dispozitiva je jedinstvena istorijska situacija, usled specifičnog susreta neoliberalnih upravljačkih tehnologija sa ostacima prethodnih dispozitiva (Isto 88–89). Proces uspostavljanja neoliberalnog režima u postsocijalističkim zemljama je upravo primer takve istorijske situacije¹⁴.

5. O terapijskoj kulturi i kulturi samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope

U ovom segmentu našeg članka ćemo pristupiti komparativnoj sintezi postojećih istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope. U skladu sa dostupnim istraživanjima opredelili smo se za analizu rezultata istraživanja iz tri države: Rusije, Slovenije i Rumunije. Nadalje ćemo rezultate istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći u ovim državama analizirati u skladu sa prethodno razvijenim teorijskim okvirom, time testirajući njegovu adekvatnost.

5.1. Rusija

U kontekstu istočne Evrope najiscrpnija istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći su sprovedena u Rusiji. Istražujući ruske čitaoce literature za samopomoć Salmeniem (Suvi Salmenniem) i Vorona (Mariya Vorona) zaključuju da se ova literatura javlja na području Rusije tokom devedesetih, postajući diskurs koji čitaocima pomaže da se nose sa rastućom životnom nesigurnošću u periodu tranzicije¹⁵ (Salmenniem and Vorona, 2014:7).

U drugom članku Salmeniem istražuje rad dvoje najpoznatijih savremenih autora priručnika za samopomoć u Rusiji: Nataliju Pravdinu (Natalia Pravdina) i Valerija Sinelnjikova (Valeriy Sinelnikov). Pravdina je feng šui konsultant i autorka priručnika za samopomoć, koja se obučavala u

¹⁴ Za više o empirijskim istraživanjima rekonfiguracije subjektivnosti u postsocijalističkoj Srbiji vidi Petrović, 2010 i Rajković, 2018.

¹⁵ Ove autorke tvrde da se knjiga „Kako steći prijatelje i uticati na ljude“, pionira američke literature za samopomoć, Dejla Karnegija, u Rusiji izdaje od 1989. godine i da je do 1997. godine imala čak 68 izdanja (Salmenniem and Vorona, 2014:6).

SAD, a početkom dvehiljaditih se vratila u Rusiju (Salmenniemi, 2013:4). Prema Salmeniemi, njeni priručnici podsećaju na priručnike iz američkog konteksta, mahom savetujući čitaoce da, ako žele uspeh i novac, moraju misliti pozitivno (Isto 5). Ona navodi da Pravdina gaji pozitivan stav prema SAD i „američkim vrednostima“, usled čega tvrdi kako želi da „odomaći američki mentalitet“ u Rusiji (Isto 6). Sinelnjikov je psiholog, psihoterapeut, doktor i homeopata, i njegov rad se zasniva na slovenskom misticizmu i neopaganizmu (Isto 7). Salemniemi tvrdi da je on, nasuprot Pravdine, kritičan prema „zapadu“ i „američkom načinu života“, i da se u svojim priručnicima zalaže za povratak na predmoderni, seoski, način život (Isto 7–8).

Salmeniemi tvrdi da, iako između ovih autora postoje razlike, diskurs njihovih priručnika sadrži istu strukturu. Ona ističe kako oba autora poručuju čitaocima da mogu postati „gospodari svojih života“ putem promene svesti, tj. da promenom misli mogu izmeniti sopstvenu realnost¹⁶ (Isto 5–9). Sinelnjikovljev rad upravo možemo videti kao primer prilagođavanja globalne forme neoliberalne subjektivnosti lokalnim uslovima, tj. primer onoga što Nering i drugi nazivaju transnacionalizacijom samopomoći (Nehring et. al. 2016). Naime, uočavamo da se moralna gramatika sinoptičke strukture subjektivnosti neoliberalnog dispozitiva prilagođava lokalnim diskursima u kontekstu postsocijalističke Rusije usled čega nastaju hibridni oblici diskursa samopomoći, kao što su priručnici čiji je Sinelnjikov autor.

Diskursi priručnika oba autora održavaju pomenuti moralistički diskurs, karakterističan za postsocijalistički kontekst. Ovi autori kritikuju socijalistički sistem, tvrdeći da on podstiče zavisnost od države i sprečava pojedince da budu preduzimljivi (Isto 16). U priručnicima oba autora se siromaštvo objašnjava kao problem ličnog mentalnog stava. Na primer, Sinelnjikov ističe da su siromašni ljudi „zarobljeni u socijalističkom mentalnom modelu“, usled čega sebe vide kao žrtve, dok je za sticanje bogatstva i uspeha potrebno usvojiti mentalni model putem kog ćemo sebe videti kao gospodara sopstvenog života. (Isto 9). Na sličan način Pravdina tvrdi da je siromaštvo posledica odrastanja u socijalizmu, tokom kog su ljudi stekli negativan stav prema novcu (Isto).

¹⁶Salmeniemi kao primer ovakvih tvrdnji navodi Sinelnjikovljev koncept „zakona refleksije“, koji podrazumeva ideju da je spoljašnji svet pojedinca isključivo odraz sadržaja njegovog uma (Salmenniemi, 2013:7).

Priručnici za samopomoć ovih autora se mogu videti kao tehnologije sopstva, koje čine deo procesa uspostavljanja neoliberalnog dispozitiva u Rusiji. Norme za formiranje neoliberalne subjektivnosti u ovim priručnicima se prilagođavaju lokalnom kontekstu, što najbolje možemo videti na primeru pojma „hazjajin“, koji ovi autori koriste. Ovaj pojam se najbolje može prevesti kao „domaćin“ ili „gazda“ i Salmeniemu ističe da se u radu Sinelnjikova i Pravdine ovim pojmom označava figura odgovornog i preduzimljivog pojedinca, koji upravlja svojim domaćinstvom. Oba autora ističu kako je njihova namera da podstaknu svoje čitaoce da postaju „hazjajini“, koji će „upravljati svojim životima“ (Isto 14). Možemo zaključiti da je u diskursu njihovih priručnika figura „hazjajina“ lokalna varijacija forme subjekcije samopreduzimača (Isto 13–14).

Tomas Maca (Thomas Matza) je uočio vrlo sličan diskurs, istražujući emisiju radio stanice „Eho Moskve“, nazvanu „Za odrasle o odraslima“. Voditelj ove emisije je bio psihoterapeut Mihail Labkovski (Mikhail Labkovsky), i njen program je podrazumevao da on savetuje gledaoce oko problema sa kojima se susreću. Maca ističe da je Labkovski, savetujući gledaoce da „promene svoj unutrašnjih stav“, „uzmu život u svoje ruke“, i prilagode se tranzicionim okolnostima, reprodukovao norme za formiranje preduzetničke subjektivnosti (Matza, 2009:497–498).

Istražujući kulturu samopomoći u Moskvi, Hani (Larisa Honey) dolazi do sličnih zaključaka. Ona je etnografski istraživala organizaciju za samopomoć pod nazivom „Unutrašnji put“, intervjuišući čitaoce i autore priručnika za samopomoć, u izdanju te organizacije (Honey 2014:9). Hani izdvaja primer Davida i Svete, bračnog para koji koautorski piše priručnike za samopomoć. Oni ističu da svojim priručnicima savetuju čitaoce kako da pronađu svoje „autentično sopstvo“ (Isto 13). Reprodukciju normi za formiranje preduzetničke subjektivnosti, u priručnicima ovih autora, Hani ilustruje natpisom na omotu jedne od njihovih knjiga, koji glasi: „Osoba je 100% odgovorna za svoj život“ (Isto 12).

Reprezentativna istraživanja klasne pripadnosti korisnika različitih oblika terapijske kulture i kulture samopomoći u Rusiji ne postoje. Ipak, postojeća istraživanja ističu da su čitaoce priručnika za samopomoć većinom pripadnici srednje klase. Salmeniemu i Vorona tvrde da su čitaoce u njihovim istraživanjima mahom pripadnici srednje klase i visoko obrazovani (Salmeniemu and Vorona,

2014:18), a Hani tvrdi da se u prostorijama „Unutrašnjeg puta“ takođe sretala skoro isključivo sa visoko obrazovanim pripadnicima srednje klase¹⁷ (Honey, 2014:10–11).

Kada govorimo o klasnoj dimenziji konzumacije terapijske kulture i kulture samopomoći u Rusiji moramo se osvrnuti na Macino etnografsko istraživanje kampa za „psihološko obrazovanje“. Radi se o letnjem kampu za decu pripadnika viših klasa u Rusiji, u kom su zaposleni profesionalni psiholozi. Maca tvrdi da su obrazovne prakse u ovom kampu usmerene ka usađivanju osobina samostalnosti, autonomije, marljivosti i preduzimljivosti (Matza, 2012:805). Intervjuišući osoblje ovog kampa Maca saznaje da ga oni doživljavaju kao projekat obrazovanja nove „moralne elite“, koja bi od Rusije mogla kreirati „normalnu državu“. Ovo osoblje socijalističku prošlost vidi u negativnom svetlu, tvrdeći da su deca u tom sistemu podučavana vrednostima kolektivismu i zavisnosti od države (Isto 807–808).

Sledeći Salmenieni, možemo zaključiti da su terapijska kultura i kultura samopomoći u postsocijalističkoj Rusiji sredstva, pomoću kojih se građani nose sa posledicama tranzicije (Salmenniemi, 2013:23). Ona ističe da građani Rusije posežu za proizvodima terapijske kulture i kulture samopomoći pošto tranziciju doživljavaju kao proces nad kojim nemaju kontrolu. Ovi proizvodi ih navode da probleme sa kojima se sreću razumeju kao efekte određenih psihičkih stanja, i preporučuje im transformaciju subjektivnosti kao rešenje (Salmenniemi and Vorona, 2014:16).

Važan nalaz, do kog dolaze istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći u Rusiji, je klasna dimenzija potrošnje različitih formi ovih fenomena. Macino istraživanje nam pokazuje da elita u Rusiji prihvata preduzetnički model subjektivnosti i eksplicitno teži da ga reprodukuje u okviru svoje klase, time se potpuno uklapajući u neoliberalni dispozitiv. Istraživanja potrošnje priručnika za samopomoć pokazuju da je njihov najveći potrošač srednja klasa, koja za njima poseže doživljavajući ih kao svojevrsnu „mapu“ za snalaženje u nastajućoj neoliberalnoj stvarnosti (Salmenniemi and Vorona, 2014:7).

¹⁷ Salmenieni i Vorona, kao i Hani, se u svojim radovima ne oslanjaju ni na kakve teorije klase, već o klasnoj pripadnosti zaključuju na osnovu zanimanja. Zanimanja posetilaca prostorija „Unutrašnjeg puta“, koja Hani navodi, su: profesori, prevodioci, inženjeri, novinari, advokati, psiholozi, muzičari, umetnici, doktori, poslovni ljudi itd. (Honey, 2014:11).

5.2. Slovenija

Erjavec i Volčić ističu da se posle raspada Jugoslavije, uporedo sa procesom tranzicije, u Sloveniji javlja snažan diskurs individualizma. One tvrde da taj diskurs dovodi u pitanje sva institucionalna uređenja, koja podrazumevaju kolektivnu saradnju pojedinaca, i insistira na „egoističnom pojedincu“ kao poželjnom obliku subjektivnosti (Erjavec and Volčić, 2009a:125). To je, tvrde Erjavec i Volčić, rezultat težnje za otklonom od socijalističkog perioda, na čemu se, u periodu tranzicije, insistira u svim sferama društva (Isto). Prema njima se ovaj diskurs uspešno uklapa sa neoliberalnim reformama, koje u Sloveniji počinju 2004. godine, i podrazumevaju masovne privatizacije (Erjavec and Volčić, 2009b:100).

Prema Erjavec i Volčić fenomeni terapijske kulture i kulture samopomoći su prisutni u Sloveniji od početka tranzicije, ali im popularnost raste u periodu neoliberalnih reformi (Erjavec and Volčić, 2009a:126). Upravo se u ovom periodu javljaju televizijske i radio emisije, i novinske kolumne, u kojima stručnjaci savetuju gledaoce/slušaoce/čitaoce, koristeći diskurse psi-disciplina (Isto). Erjavec i Volčić ilustruju rast popularnosti priručnika za samopomoć u Sloveniji u periodu neoliberalnih reformi činjenicom da u trenutku pisanja članka, 2009. godine, u Sloveniji postoji čak dvadeset i jedan časopis posvećen temama vezanim za kulturu samopomoći (Erjavec and Volčić 2009b:99).

Analizirajući diskurs koji se može naći u člancima slovenačkog poslovnog časopisa „Menadžer“, ove autorke uočavaju da njegova logika potpuno odgovara logici terapijske kulture i kulture samopomoći. Čitaoci se putem ovih članaka savetuju da neprekidno „razvijaju svoj um i telo“ kao i da „rade na sebi“ jer jedino tako mogu biti dovoljno „fleksibilni“, i lakše pronaći zaposlenje (Erjavec and Volčić 2009a:131–132). U ovim člancima se tvrdi da pojedinci moraju biti odgovorni i oslanjati se na „pozitivnu energiju“, u vidu optimizma i samopouzdanja, jer su to „recepti za uspeh“ (Isto 138–139). Erjavec i Volčić takođe primećuju da ovi članci eksplicitno govore o neoliberalnim reformama u pozitivnom svetlu, tvrdeći da tržište rada mora ostati neregulisano (Isto 137–138). Zaključak ovih autorki je da diskurs članaka u „Menadžeru“ teži da savete u njima predstavi čitaocima kao svojevrsno otkrivanje „istine“ neoliberalne realnosti, ne bi li se oni lakše snašli u njoj (Isto 139).

U Sloveniji se takođe može pronaći možda najzanimljiviji oblik koji je logika terapijske kulture i kulture samopomoći zadobila u postsocijalističkom kontekstu. Naime, Erjavec i Volčič ističu da je ideologiju samopomoći u Sloveniji popularizovao predsednik Janez Drnovšek, putem svog bloga, koji je napravio 2006. godine (Erjavec and Volčič, 2009b:97). One ističu da je Drnovšek u tekstovima na ovom blogu tvrdio da je dostigao „viši nivo svesti“, i da želi da podstakne građane Slovenije na isto (Isto 104–105). On u ovim tekstovima tvrdi da je taj nivo svesti dostigao putem „pozitivne energije“, koja se sastoji od pozitivnih emocija, te je čitaoce savetovao da kultivišu takve emocije, odbacujući negativne (Isto 105–106). Prema Erjavec i Volčič, Drnovšek eksplicitno povezuje svoje savete sa neoliberalnim reformama koje sprovodi tadašnja slovenačka vlada. On čitaocima poručuje da će dostizanjem višeg nivoa svesti, i „ličnim razvojem“, biti uspešnije prilagođeni „novom svetu“ i „slobodnom tržištu“, kao i da će biti „fleksibilniji“, usled čega će se lakše snaći na tržištu rada (Isto 106–108).

Erjavec i Volčič izvlače sličan zaključak iz analize Drnovšekovih tekstova kao i u slučaju analize diskursa članaka u „Menadžeru“. One tvrde da se u tekstovima na njegovom blogu neoliberalna stvarnost prihvata kao datost, dok su autorovi saveti zamišljeni kao pomoć čitaocima, u procesu prilagođavanja toj stvarnosti (Isto 108–109). Uočavamo da u Sloveniji, kao i u Rusiji, različite forme, kroz koje logika terapijske kulture i kulture samopomoći postoji, služe kao sredstvo prilagođavanja subjekata novonastaloj neoliberalnoj stvarnosti. Terapijska kultura i kultura samopomoći, dakle, i u slučaju Slovenije igraju ulogu upravljačke tehnologije, u procesu uspostavljanja neoliberalnog dispozitiva.

5.3. Rumunija

Sorin Gog je rukovodilac opsežnog projekta posvećenog istraživanju terapijske kulture i kulture samopomoći u Rumuniji. Ovo istraživanje se sastojalo od: kvalitativnih intervju sa potrošačima i autorima priručnika za samopomoć, učesničkog posmatranja radionica organizovanih u prostorijama organizacija za promociju terapijskih praksi i praksi samopomoći i analiza blogova popularnih rumunskih autora terapijskih i priručnika za samopomoć (Gog, 2020:3; Gog, 2016).

Gog ističe da je Rumunija, posle pada socijalizma, donela zakon o radu koji je uveliko štitio prava radnika, ali da su u ovoj zemlji postepeno uvedene neoliberalne reforme, pod pritiskom međunarodnih organizacija poput EU i MMF-a (Isto 7–8). To je rezultovalo deregulacijom privrede i donošenjem zakona o radu koji je oslabio pregovaračku moć sindikata i uveo fleksibilno zapošljavanje, time uvećavajući radnu nesigurnost (Isto 7). Gog ističe da su ovi uslovi kreirali pritiske na građane Rumunije, da se prilagode novonastaloj, prekarnoj i konkurentskoj, ekonomskoj realnosti. On ističe da je upravo jedan od strukturnih uslova uspostavljanja neoliberalne realnosti u Rumuniji podrazumevao izmenu subjektivnosti građana, ne bi li postali individualistički orijentisani, fleksibilni i autonomni (Isto 7–8).

Gog smatra da je uloga terapijske kulture i kulture samopomoći doprinos takvoj transformaciji subjektivnosti građana (Isto 8). On uočava da se u slučaju Rumunije logika terapijske kulture i kulture samopomoći povezuje sa spiritualnim diskursima i praksama, i kao takva dobija na popularnosti sa neoliberalnim reformama (Isto 9). Gog daje primer tvrdnje, jednog od popularnih rumunskih autora priručnika za samopomoć, da se „Bog“ može videti kao „kosmički preduzetnik“, čija „preduzetnička energija“ prožima univerzum. Ovaj autor savetuje čitaoce da se povežu sa preduzetničkom energijom u sebi, jer će tim putem uspostaviti potpunu kontrolu nad svojim životima (Isto 10–11). Gog ovakva shvatanja naziva „ontološkim preduzetništvom“ i ističe da rumunski autori često savetuju čitaoce da se povežu sa svojim „unutrašnjim preduzetnikom“, jer će se tim putem transformisati u autonomne, odgovorne i samopouzdate pojedince (Isto 11–12).

Gog ovakvo povezivanje subjektivnosti, spiritualnosti i preduzetništva u terapijskoj kulturi i kulturi samopomoći u Rumuniji naziva „spiritualizacijom ekonomskih aktivnosti“ (Isto 11; Gog, 2016:118). On navodi primer autora koji čitaoce savetuje da postanu „duhovni preduzetnici“, čime označava pojedinca koji „inkorporira svoj duh u sve što radi ili ima biznis koji proizvodi proizvode, koji ga predstavljaju“ (Gog, 2020: 11). Gog zaključuje da je ovakvo povezivanje spiritualnih ideja i ekonomskih aktivnosti specifičan način na koji logika terapijske kulture i kulture samopomoći subjektuje pojedince u kontekstu rumunskog postocijalizma, navodeći ih da preduzetničke aktivnosti vide kao izraz svog „autentičnog bića“ (Isto 12, Gog, 2016:120).

Kao i u slučaju ostalih zemalja u našoj analizi Gog zaključuje da je uloga terapijske kulture i kulture samopomoći u Rumuniji prilagođavanje pojedinaca novonastaloj neoliberalnoj realnosti. On tvrdi da pojedinci koriste različite forme, kroz koje logika terapijske kulture i kulture samopomoći postoji, i pomoću njih transformišu subjektivnost, tako subjektujući sebe neoliberalnom dispozitivu (Gog, 2020:12–13; Gog, 2016:121–122). Možemo zaključiti da i u slučaju Rumunije terapijska kultura i kultura samopomoći vrše ulogu upravljačke tehnologije u procesu uspostavljanja neoliberalnog dispozitiva, povezujući institucionalne transformacije sa transformacijama subjektivnosti.

Ni u slučaju istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći u Rumuniji nije izvršena reprezentativna analiza klasne pripadnosti potrošača njihovih različitih oblika. Ipak, važno je napomenuti Gogovu tvrdnju da su se on i njegovi saradnici, tokom istraživanja radionica za samopomoć, isključivo susretali sa pripadnicima srednje klase¹⁸ (Isto 9). Kao i u slučaju Rusije, možemo zaključiti da su u Rumuniji različiti oblici terapijske kulture i kulture samopomoći svojevrstne tehnologije sopstva, kojima pripadnici srednje klase transformišu svoju subjektivnost, prilagođavajući je tako normama forme subjekcije samopreduzimača.

6. Zaključna razmatranja

Najznačajnija prednost našeg teorijskog okvira je njegova mogućnost da poveže terapijsku kulturu i kulturu samopomoći, u postsocijalističkim društvima istočne Evrope, sa širim društvenim procesima. Naš teorijski okvir to postiže konceptualizujući ove kulture kao fenomene koji takve procese dovode u vezu sa subjektivnošću pojedinca. Ovim putem, oslanjajući se na pojmovni aparat teorije upravljanja, naš teorijski okvir daje širu konceptualnu osnovu postojećim empirijskim istraživanjima terapijske i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope, dopunjujući njihove zaključke i uvide. Stoga, naša analiza ovih empirijskih istraživanja može

¹⁸ Poput Hani, Salmeniemi i Vorone, Gog u svom radu zaključuje o klasnoj pripadnosti na osnovu zanimanja. Zanimanja nekih od učesnika pomenutih radionica, koja Gog navodi, su: ekonomisti, doktori, advokati, profesori, kreativni radnici, radnici u IT profesijama, inženjeri itd. (Gog, 2020:9).

predstavljati osnovu za buduća istraživanja terapijske i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope, iz perspektive teorije upravljanja.

Možemo zaključiti da naš rad, takođe, pruža doprinos i studijama postsocijalizma. Interpretirajući, našim teorijskim okvirom, istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći, u postsocijalističkim društvima istočne Evrope, ustanovili smo da ovi fenomeni kreiraju nov sistem moralnih vrednosti, koji opravdava proces neoliberalne transformacije. Ove kulture to postižu tako što, poput protestantske etike u Veberovom (Max Weber) shvatanju (Weber, 1968), pružaju pojedincima interpretativni okvir za razumevanje sopstvenog iskustva te transformacije. Ovakvo shvatanje uloge terapijske kulture i kulture samopomoći, u procesu postsocijalističke transformacije, doprinosi studijama postsocijalizma, tako što ih tumači kao kulturne fenomene kroz koje se pojedinci mobilišu da doprinesu toj transformaciji¹⁹.

Komparativnom sintezom istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći u Istočnoj Evropi, ustanovili smo dva nalaza, koji se ne mogu objasniti konceptima sadržanim u našem teorijskom okviru. Ti nalazi su: heterogenost sadržaja terapijske kulture i kulture samopomoći, i klasna dimenzija konzumacije tih sadržaja.

Mnogi autori su istakli da shvatanje subjektivnosti u terapijskoj kulturi i kulturi samopomoći proizilazi iz kulturne tradicije američkog individualizma. Ova tradicija, kao poželjan oblik subjektivnosti, predstavlja figuru pojedinca čiji razlozi za delanje i vrednosti proizilaze iz njegove ličnosti i slobode izbora (Bellah et. al., 1996:22–23, 62). Pri komparativnoj sintezi istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima istočne Evrope, uočili smo da je, u njihovim različitim oblicima, ovakvo shvatanje subjektivnosti preovlađujuće. Stoga, možemo reći da se nalazi naše komparativne sinteze slažu sa drugim istraživanjima globalizacije terapijske kulture i kulture samopomoći, u kojima se njihovo transnacionalno širenje opisuje kao „globalizacija američke psihe“ (Waters, 2010; Mills, 2014). Ipak, teorijski okvir, koji smo razvili za interpretaciju

¹⁹ Ovakvom tumačenju uloge terapijske kulture i kulture samopomoći u postsocijalističkim društvima doprinose i podaci o preklapanju procesa tranzicije i uvođenja neoliberalnih reformi u ovim društvima sa naglim rastom popularnosti terapijskih i diskursa samopomoći u njima (Erjavec and Volčić, 2009a:126). Kako, na primer, Salmenniemi i Vorona ističu, u slučaju Rusije, korišćenje diskursa psi-disciplina nije bilo rašireno u institucijama SSSR, dok njihovi ispitanici tvrde da se tokom života u socijalizmu nisu susretali sa terapijskim i diskursima samopomoći (Salmenniemi and Vorona, 2014:4–6).

rezultata te sinteze, ne sadrži pojmove kojima se mogu objasniti procesi kombinovanja takvih shvatanja subjektivnosti sa lokalnim kulturnim sadržajima. Uočavanje ovog nedostatka upućuje na još jedan doprinos našeg rada, a to je ukazivanje na jedan od mogućih pravaca budućeg razvoja teorije upravljanja. Radi se o razvoju koncepata za bolje razumevanje upravljačkih praksi, koje nastaju kao rezultat transnacionalne mobilnosti određenih upravljačkih tehnologija.

Nemogućnost našeg teorijskog okvira, izgrađenog na osnovu teorije upravljanja, da uzme u obzir klasno raslojavanje nije iznenađujuća. Razlog za ovo je činjenica da je Fuko, njen začetnik, u svojim istraživanjima konstantno izbegavao fenomen klase, težeći da se tako distancira od marksizma (Rehman, 2022:186–280). Ova tendencija je ostala prisutna i kod ostalih autora koji su razvijali polje teorije upravljanja nadovezujući se na njegov rad. Prevlast srednje i više klase u konzumaciji proizvoda terapijske kulture i kulture samopomoći, koju smo ustanovili našom sintezom, se poklapa sa nalazima Iluz. Ona ističe da pripadnici ovih klasa konzumiraju proizvode terapijske kulture jer tim putem stiču emotivne i komunikacijske veštine, koje zahteva rad u globalizovanoj kapitalističkoj ekonomiji. Iluz takođe tvrdi da pripadnici viših i srednjih klasa, konzumirajući proizvode terapijske kulture, izgrađuju specifičan emotivni habitus, koji koriste za izražavanje distinkcije u odnosu na niže klase (Illouz, 2008:217–222).

Klasna dimenzija konzumacije proizvoda terapijske kulture i kulture samopomoći nam ukazuje da bi, konceptualizacijom fenomena klase, teorija upravljanja proširila svoje mogućnosti razumevanja upravljačke prakse. Koristeći primer istraživanja terapijske kulture i kulture samopomoći, možemo zaključiti da bi teorijski okvir, zasnovan na teoriji upravljanja, nesumnjivo dobio na snazi, ako bi bio proširen pojmovima koji bi mu omogućili interpretaciju preklapanja klasne pripadnosti i konzumacije proizvoda tih kultura. Ukazivanje na plodnost takvog konceptualnog obogaćivanja teorije upravljanja se, stoga, može videti kao još jedan od doprinosa našeg članka.

7. Literatura

Alexander, J. C. (2009). Social Subjectivity: Psychotherapy as Central Institution. *Thesis eleven* 96:128–134, <https://doi.org/10.1177%2F0725513608102101>

Altiser, L. (2009). *Ideologija i državni ideološki aparati*. Loznica: Karpos

- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press
- Bellah, R. N. et. al. (1996). *Habits of The Heart*. Los Angeles: University of California Press
- Berč, K. i Mihnjenko, V. (2012). Svet okrenut udesno. U: Berč, K. i Mihnjenko, V. (ur.). *Uspori i pad neoliberalizma*. Beograd: Zavod za udžbenike (str. 11–31)
- Berber, P. (1965). Towards a Sociological Understanding of Psychoanalysis, *Social Research* 32(1):26–41, <https://www.jstor.org/stable/40969766>
- Binkley, S. (2011). Psychological life as enterprise: social practice and the government of neo-liberal interiority, *History of the Human Sciences* 24(3):83–102, <https://doi.org/10.1177%2F0952695111412877>
- Collier, S. J. and Ong, A. (2005). Global Assemblages, Anthropological Problems, U: Collier, S. J. and Ong, A. (eds.), *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*. Oxford: Blackwell Publishing (3–21)
- Dean, M. (2010). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: SAGE Publications
- Dineen, T. (2001). *Manufacturing Victims*. Montreal: Robert Davies Pub
- Dunn, E. C. (2004). *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. London: Cornell University Press
- Effing, M. M. (2009). The Origin and Development of Self-help Literature in the United States: The Concept of Success and Happiness, an Overview, *Atlantis* 31(2): 125–141, <https://www.jstor.org/stable/41055368>
- Erjavec, K. and Volčič, Z. (2009a). Management through spiritual self-help discourse in post-socialist Slovenia, *Discourse & Communication* 3(2):123–143, <https://doi.org/10.1177%2F1750481309102449>
- Erjavec, K. and Volčič, Z. (2009b). A Slovene president's self-help discourse: making Slovenes more positive, *Critical Discourse Studies* 6(2):97–110, <https://doi.org/10.1080/17405900902749965>
- Fuko, M. (1982). *Istorija seksualnosti–volja za znanjem*. Beograd: Prosveta
- Fuko, M. (2003). *Hermeneutika subjekta*. Novi Sad: Svetovi
- Fuko, M. (2005). *Rađanje biopolitike*. Novi Sad: Svetovi
- Fuko, M. (2012). *Moć i znanje*. Novi Sad: Mediteran Publishing
- Fuko, M. (2014a). *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*. Novi Sad: Mediteran Publishing

- Fuko, M. (2014b). *Tehnologije sopstva*. Loznica: Karpos
- Furedi, F. (2004). *Therapy Culture*. London: Routledge
- Giddens, Anthony. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press
- Gog, S. (2016). Alternative forms of spirituality and the socialization of a self-enhancing subjectivity: Features of the post-secular religious space in contemporary Romania, *Studia UBB Sociologia* 61(2):97–124, <https://doi.org/10.1515/subbs-2016-0012>
- Gog, S. (2020). Neo-liberal subjectivities and the emergence of spiritual entrepreneurship: An analysis of spiritual development programs in contemporary Romania, *Social Compass* 0(0):1–17, <https://doi.org/10.1177%2F0037768619895168>
- Honey, L. (2014). Self-Help Groups in Post- Soviet Moscow: Neoliberal Discourses of the Self and Their Social Critique, *Laboratorium* 6(1):5–29
- Illouz, E. (2008). *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*. Los Angeles: University of California Press
- Jensen, L. A. and Allen, M. N. (1995). Meta-Synthesis of Qualitative Findings. *Qualitative Health Research* 6(4):553–560, <https://doi.org/10.1177/104973239600600407>
- Kalb, D. (2014). Afterword: Elias talks to Hayek (and learns from Marx and Foucault): Reflections on Neoliberalism, Postsocialism and Personhood, U: Makovichy, N. (ed.). *Neoliberalism, Personhood and Postsocialism*. Farnham: Ashgate (187–202)
- Kuzmančev-Stanojević, S. (2021). Lavirint neoliberalizma: Kratak osvrt na istorijat pojma i raznolikost koncepata, *Sociologija* 63(1):96–117, <https://doi.org/10.2298/SOC2101096K>
- Lasch, C. (1976). *Narcistička kultura*. Zagreb: Naprijed
- Madsen, O. J. (2020). Therapeutic cultures: Historical perspectives, U: Nehring, D., et. al. (ed.). *The Routledge International Handbook of Global Therapeutic*. London: Routledge (14–24)
- Makovichy, N. (2014). Introduction: Me, Inc.? Untangling Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism, U: Makovichy, N. (ed.). *Neoliberalism, Personhood and Postsocialism*. Farnham: Ashgate (1–16)
- Matza, T. (2009). MOSCOW'S ECHO: Technologies of the Self, Publics, and Politics on the Russian Talk Show, *Cultural anthropology* 24(3):489–552, <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2009.01038.x>

- Matza, T. (2012). 'Good individualism'? Psychology, ethics, and neoliberalism in postsocialist Russia, *American Ethnologist* 39(4):804–818, <https://doi.org/10.1111/j.1548-1425.2012.01396.x>
- McGee, M. (2005). *Self-Help, Inc.: Makeover Culture in American Life*. Oxford: Oxford University Press
- McKinley, A. and Taylor, P. (2014). *Foucault, Governmentality, and Organization: Inside the Factory of the Future*. London: Routledge
- McNay, L. (2009). Self as Enterprise Dilemmas of Control and Resistance in Foucault's The Birth of Biopolitics. *Theory, Culture & Society* 26(6):55–77, <https://doi.org/10.1177%2F0263276409347697>
- Miller, P. and Rose, N. (2008). *Governing The Present*. Cambridge: Polity Press
- Mills, C. (2014). *Decolonizing Global Mental Health* Routledge
- Nehring, D., et. al. (2016). *Transnational Popular Psychology and the Global Self-Help Industry: The Politics of Contemporary Social Change*. New York: Palgrave Macmillan
- Nehring, D. and Kerrigan, D. (2018). Thin selves: popular psychology and the transnational moral grammar of self-identity, *Consumption Markets & Culture* 23(4):319–341, <https://doi.org/10.1080/10253866.2018.1516814>
- Nehring, D. et. al. (2020). *The Routledge International Handbook of Global Therapeutic Cultures*. London: Routledge
- Nehring, D. and Kerrigan. (2022). Therapeutic politics reconsidered: Power, post-colonialism and the psychologisation of society in the Global South, *International Sociology* 00(0):1–19, <https://doi.org/10.1177/02685809221076266>
- Ong, A. (2007). Neoliberalism as a Mobile Technology, *Transactions of the Institute of British Geographers* 32(1):3–8, <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2007.00234.x>
- Petrovic, T. (2010). 'When we were Europe': socialist workers in Serbia and their nostalgic narratives. U: Todorova, M. (ed.). *Remembering communism: genres of representation*. New York: Social Science Research Council (str. 127–153).
- Rajković, I. (2018). For an anthropology of the demoralized: state pay, mock-labour, and unfreedom in a Serbian firm. *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)* 24(1): 47–70
- Rehman, J. (2022). *Deconstructing Postmodernist Nietzscheanism*. Boston: Brill

- Rieff, P. (1968). *The Triumph of The Therapeutic*. New York: Harper & Row
- Rimke, H. (2012). The Culture of Therapy: Psychocentrism in Everyday Life, U: Brock, D. et. al. (ed.). *Power and Everyday Practices*. Toronto: Nelson Education
- Rimke, H. (2020). Self-help, therapeutic industries, and neoliberalism, U: Nehring, D. et. al., (eds.). *The Routledge International Handbook of Global Therapeutic Cultures*. London: Routledge
- Roberts, R. (2015). *Psychology and Capitalism: The Manipulation of The Mind*. Washington: Zero Books
- Rodgers, D. (2018). The Uses and Abuses of “Neoliberalism“. *Dissent* (<https://www.dissentmagazine.org/article/uses-and-abuses-neoliberalism-debate/>), (preuzeto 20.07.2020.)
- Rose, N. (1996). *Inventing Our Selves*. Cambridge: Cambridge University Press
- Saldaña, J. and Omasta, M. (2018). *Qualitative research: Analyzing life*. Los Angeles: Sage
- Salmenniemi, S. (2013). Post-Soviet Khoziain: Class, self and morality in Russian self-help literature, U: Salmenniemi, S. (ed.). *Rethinking Class in Russia*. Farnham: Ashgate Publishing (67–84)
- Salmenniemi, S. and Vorona, M. (2014). Reading self-help literature in Russia: governmentality, psychology and subjectivity, *The British Journal of Sociology* 65(1):43–62, <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12039>
- Salmenniemi, S. (2019). Therapeutic politics: critique and contestation in the post-political conjuncture, *Social Movement Studies* 18(4):1–18, <https://doi.org/10.1080/14742837.2019.1590692>
- Spivak, G. C. (1993). *Outside in the Teaching Machine*. New York: Routledge
- Strozier, R. M. (2002). *Foucault, Subjectivity and Identity*. Detroit: Wayne state University Press
- Watters, E. (2010). *Crazy Like Us*. New York: Free Press
- Weber, M. (1968). *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Veselin Masleša
- Yurchak, A. (2003). Russian Neoliberal: The Entrepreneurial Ethic and the Spirit of ‘True Careerism’, *The Russian Review* 62(1):72–90, <https://www.jstor.org/stable/3664559>